

О. П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк

ДІАГНОСТИКА АСЕРТИВНОСТІ: РЕЗУЛЬТАТИ АПРОБАЦІЇ МЕТОДИКИ «ТОКАС»

У даній статті викладаються результати апробації оригінальної методики, що діагностує якісні особливості асертивності.

Ключові слова: асертивність, якісні показники асертивності, надійність, валідність.

У даній роботі викладено результати апробації авторського «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС), спрямованого на діагностику її якісних показників [11].

Актуальність та доцільність саме цієї розробки зумовлена цілою низкою соціальних та власне наукових чинників.

По-перше, у сучасному світі активізуються процеси глобалізації та урбанізації, що приводить до високого ритму життя, збільшення інформаційного простору, зміни способів отримання інформації, необхідності взаємодії з іншими людьми в умовах жорсткої конкуренції на ринку праці тощо. Ці обставини висувають нові вимоги до особистості та її комунікативних якостей, створюють перешкоди для повноцінних соціальних контактів, що може привести до нездатності людини ефективно взаємодіяти з соціумом. Все частіше спостерігається наявність вивченої безпорадності, невміння чинити опір негативному впливові, соціальної некомпетентності, конформності, що стає причиною невпевненої, пасивної, пристосовницької поведінки, або ж агресивної поведінки, що пригнічує інших людей.

По-друге, актуальність даної роботи зумовлена необхідністю теоретичних розробок, спрямованих на вивчення чинників, що впливають на адаптацію особистості до невизначеної життєвої ситуації; на вивчення потенціалу особистості, що дає змогу гнучко змінювати стратегію і плани поведінки з урахуванням особливостей соціальної ситуації; на вивчення тих властивостей, що забезпечують здатність відстоювати власну позицію без посягання на інтереси інших людей. Саме такою властивістю особистості, що забезпечує баланс між наполегливістю, відстоюванням своїх прав і непорушенням прав інших людей є асертивність, яка виявляється у асертивній поведінці.

І, нарешті, *по-третє*, підвищений інтерес до асертивності зумовлений не лише її науковою міждисциплінарністю, але і потребами соціальної практики. Сьогодні у психології все більше уваги приділяється проблемі асертивності та асертивної поведінки ще й у зв'язку з тим, що навички такої поведінки і спілкування є такими ж значущими у багатьох сферах професійної діяльності (особливо це стосується соціономічних професій), як і професійна підготовка загалом. Відсутність асертивності утруднює розвиток особистості, знижує ефективність комунікативних процесів, а в крайніх випадках може приводити до розвитку невротичних станів. Отже, доцільність даного дослідження обумовлена і ви-

могами практики, спрямованої на виховання такої особистості, яка, з одного боку, має бути соціально активною, сміливою, наполегливою, напористою, що б відстоювати власні інтереси, з другого – не порушувати при цьому інтереси інших людей.

Аналіз психологічної літератури показав, що проблема асертивності прямо чи опосередковано привернула увагу різних вчених з кінця XIX століття. Розвиток проблеми асертивності деякою мірою представлений у роботах А. Адлера, Р. Альберті, А. Бандури, Э. Берна, Дж. Вольпе, У. Джеймса, Ф. Зімбардо, А. Лазаруса, Дж. Лібермана, А. Маслоу, Ф. Перлза, К. Роджерса, К. Рудестама, Е. Солгера, Дж. Сміта, Е. Фромма, Е. Шострома, Р. Ентоні та інших. У вітчизняній психології до цієї проблеми опосередковано зверталися Б. Г. Ананьев, Л. І. Божович, Ф. Е. Василюк, В. І. Гарбузов, А. І. Донцова, Є. В. Дубровіна, С. В. Ковальов, В. О. Лабунська, С. Д. Максименко, А. М. Прихожан, А. В. Петровський, А. Прудченков, Т. А. Репіна, В. Г. Ромек, О. І. Санніков, О. П. Саннікова, Е. А. Серебрякова, В. Селиванов, Л. С. Славіна, Т. О. Смольова, А. В. Толстих, О. А. Федосенко, Є. В. Хохлова, Ю. П. Чибезова, В. А. Шаймієва та багато інших дослідників.

У більшості цих робіт форми прояву неасертивності трактують як невпевненість і агресивність, тоді як їх проміжна форма – це саме асертивна поведінка. У вивченні даної проблеми залишається багато невирішених питань, що суттєво обмежує можливості людини використовувати асертивність як потенціал особистості з метою підвищення власної ефективності у різних сферах життєдіяльності. Вирішення означених проблем гальмується не тільки недостатніми теоретичними розробками певних аспектів проблеми асертивності, а й слабкою розробкою адекватного психодіагностичного інструментарію, спрямованого на діагностику асертивності, її показників, чинників тощо.

Отже, **метою** даного дослідження є розробка та апробація методики, що діагностує якісні показники асертивності.

Основою оригінальних (тих, що відрізняються від подібних) методик є теоретичні уявлення авторів про асертивність, її показники та попередні емпіричні дослідження, що спрямовані на уточнення складу компонентів, їх характеристик та особливостей проявів. Дані методики повинні відповідати не тільки певним теоретичним уявленням про дану властивість особистості, а й психометричним вимогам до методик цього класу – валідності, надійності та дискримінативності. Результ-

татом використання даних методик має бути діагностика індивідуальної специфіки асертивності, що виявляється у своєрідному сполученні її показників.

Спираючись на роботи, присвячені вивченню різноманітних аспектів феномену, що вивчається [4, 5, 7, 9, 13, 14 та ін.], під асертивністю особистості ми розуміємо *системну різнорівневу її властивість*, яка виявляється у високому ступені прийняття себе та інших, спонтанності та безпосередності поведінки, позитивній самооцінці та оцінці інших людей, прийнятті на себе відповідальності, вірі у власний авторитет, здатності до налагодження тісних і глибоких міжособистісних стосунків тощо [9, 10, 13]. Для асертивної особистості характерні орієнтація на події реального життя, якому надають значущості минуле і майбутнє, незалежність цінностей і поведінки від зовнішніх впливів, здатність самостійно формувати свою думку про життя, свобода вираження своїх потенцій, відкритість, віра в себе і довіра до інших.

Особливий інтерес для нас представляють ті теоретичні підходи до окресленої проблеми, що стосуються психологічної природи феномену асертивності. Тому основним завданням у виявленні сутності феномену асертивності є завдання виділення його компонентної структури, що і спонукало нас вивчати асертивність особистості як системної якості з позиції структурного підходу. Здійснивши аналіз літератури, ми прийшли до висновку, що численні описи і визначення у якості сутнісних ознак виділяють різні аспекти асертивності, наповнюючи саме поняття багатоплановим змістом, пов'язуючи його з різноманітними чинниками і детермінантами. Така неоднозначність трактування цього поняття, термінологічна невизначеність ставлять нас перед необхідністю його уточнення. Слід зазначити відсутність досліджень, які були б спрямовані на вивчення асертивності як властивості особистості, недостатність досліджень структури асертивності, її складових та особливостей прояву. Тому постає необхідність експлікувати та описати комплекс різнорівневих показників асертивності.

Оскільки на сьогодні практично відсутні дослідження асертивності з позиції системно-структурного підходу, то це і спонукало нас до вивчення цього феномену саме з таких методологічних позицій. Системний (або системно-структурний) підхід передбачає вивчення явища як системи, тобто як певної цілісності, до якої входять у суттєвих відношеннях та зв'язках окремі елементи. Системність наукового пізнання та відповідного знання є наслідком та відображенням системних взаємозв'язків, якими характеризується сама дійсність.

У психології системно-структурний аналіз дозволяє розглянути якісну своєрідність утворень психіки, її системну будову, її включення у різнорівневі взаємодіючі системи. Розглядаючи асертивність з позиції структурного підходу, слід ще раз наголосити, що цей підхід передбачає виявлення складових (або підсистем) і структури об'єкта, який вивчається. Суттєвою ознакою такої структури є постійні відношення між її елементами [3, 6, 8].

Аналіз літератури свідчить, що в психології немає чітко визначеної загальноприйнятої структури асертивності. І все ж більшість дослідників цієї проблеми традиційно виділяють когнітивну, емоційну та поведінкову складові асертивності. Безсумнівною є цінність таких досліджень, проте, на нашу думку, перспективним є той напрямок розгляду окресленої проблеми, який трактує асертивність як стійку властивість особистості (схильність до асертивності), що характеризується відносно постійними стосунками між компонентами, певною їх комбінацією і має стійку структуру, що відображає індивідуальну специфіку асертивності. Саме ця структура робить можливим прояв асертивності у різних сферах життєдіяльності, незалежно від конкретної ситуації.

Теоретико-методологічною основою побудови такої моделі асертивності нами обраний континуально-ієрархічний підхід до дослідження структури властивостей особистості О. П. Саннікової [11, 12]. З позиції цього підходу особистість розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих підсистем, які мають специфічні характеристики. В якості рівнів виділяються: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний.

До першого рівня відноситься сукупність всіх властивостей, що відображають динаміку перебігу психічних явищ а також конституційні властивості індивіда. Другий рівень включає в себе власне особистісні властивості: спрямованість, особливості спонукальної сфери, потреб, інтересів. Третій рівень включає ті характеристики, які відображають уявлення особистості про суспільство, мораль, норми, культуру, знання, а також саму моральність особистості. Автор акцентує увагу на умовності границь між цими рівнями та наявності певного «пограничного» простору, який об'єднує властивості обох рівнів. Ці властивості неможливо однозначно віднести тільки до одного рівня. Погранична зона формально-динамічного і особистісного рівнів включає якісні особливості психологічних складових темпераменту і особистості. Погранична зона між другим і третім рівнями, що належить обом рівням, представлена таким утворенням як індивідуальний досвід. Функція цих пограничних зон полягає у поєднанні різних рівнів, що підтримує цілісність самої системи. Це означає, що якості особистості, які належать до певного рівня є континуальними утвореннями і можуть переходити одна в одну, або якісно змінюватися. Пограничні зони з одного боку нейтралізують небажані для всієї системи зміни, а з іншого – спрямовують психічну активність на вибіркове розгортання бажаних змін. Виокремлені рівні тісно взаємопов'язані між собою і взаємно проникають один в одного, що пояснює розвиток деяких психічних властивостей від нижчих рівнів до вищих. Такий підхід дозволяє структурувати будь-яку складну багаторівневу властивість особистості, виділяючи її специфічні ознаки на кожному рівні структури особистості [11].

З позицій цього підходу асертивність представлена як багаторівневе, цілісне утворення, що включає формально-динамічний, змістовно-особистісний і соціально-імперативний рівні. На кожному рівні асертивність представлена певними компонентами, що мають специфічний зміст. Ці компоненти взаємодіють між собою, доповнюють один одного і утворюють інтегральну властивість, яка не зводиться до суми її складових і яку можна розглядати як системну властивість, що характеризується активністю та цілісністю [12].

Згідно з метою нашого дослідження, – розробка та апробація методики, що діагностує якісні показники асертивності – розглянемо характеристики саме якісного рівня, що відбивають психологічну сутність феномену асертивності. Отже, до якісних характеристик асертивності відносяться [11]:

– *афективна (емоційна) складова*. На додатному полюсі розташовані такі характеристики, як нервово-психічна стійкість, прийняття себе, прийняття інших, спонтанність емоційних реакцій, почуття міри, відсутність тривоги, почуття впевненості, на *від'ємному полюсі* – відсутність цих якостей, або їх слабкий прояв;

– *когнітивно-смысловий компонент (складова)*. *Додатний полюс* характеризується адекватною орієнтацією в соціальній ситуації та адекватністю її оцінки; здатністю передбачати результати власної асертивної поведінки, здатністю дозволяти собі мати запити і вимоги, здатністю орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомленням потреби у досягненні мети. *Від'ємний полюс* характеризується протилежними якостями;

– *поведінкова складова* асертивності на *додатному полюсі* характеризується готовністю до дій, спрямованих на досягнення мети без поспрання прав інших людей, навіть конструктивною агресивністю та здатністю керувати своїм життям. *На від'ємному полюсі* – неготовністю до таких дій, що супроводжується або пасивністю, або некерованою, неконструктивною агресивністю;

– *контрольно-регулятивна складова* асертивності. *Додатний полюс* містить якості, що характеризуються відповідальністю за свої вчинки; наполегливістю у захисті своїх прав; самостійними діями; обстоюванням своєї думки, навіть якщо це пов'язано з якимись труднощами тощо. *На від'ємному* – почуттям безпорадності, безправності; наданням можливості іншим вирішувати, що необхідно зробити; несамостійними діями; не обстоюванням своєї думки; схильністю підкорюватися іншим, дозволом іншим приймати рішення тощо.

У зв'язку з тим, що ми не знайшли в літературі методик, що діагностують саме ці компоненти асертивності, ми розробили оригінальний «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС). Створювався даний опитувальник за вимогами психометрики [1, 2, 11] у такі етапи: 1) концептуалізація психологічного феномена, експлікація та опис параметрів, розробка шкал тест-опитувальника; 2) змістовне наповнення відібраної системи показників, що репрезентують феноменологічне поле асертивності; 3) конструювання стимульного матеріалу (розробка індикаторів,

інструкції, бланку для відповідей на питання та «ключів» для обробки отриманих даних); 5) перевірка конструкту тесту – підтвердження (або корекція) правильності групування індикаторів для діагностики конкретних показників (шкал) і уточнення «ключів»; 6) перевірка методики на надійність і валідність.

За означеними вимогами був створений перший варіант опитувальника, який включав 96 тверджень. Цей варіант було запропоновано групі досліджуваних (25 осіб) з метою перевірки тверджень на чіткість і доступність для сприйняття. Також було перевірено відповідність сирих балів, отриманих за кожним твердженням-індикатором, нормальному розподілу. В результаті частина тверджень із ненормальною частотою розподілу і ті, що викликали труднощі при сприйнятті та розумінні була вилучена. Далі удосконалений варіант тест-опитувальника – 80 тверджень – був запропонований 75 особам. Результати було факторизовано з ротацією факторної матриці (див. табл. 1) з метою уточнення структури тесту (групування індикаторів відповідно до теоретично експлікованих показників). Обчислення проводилось за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 13.0.

За результатами факторного аналізу було обрано чотирифакторну модель групування індикаторів, що емпірично підтверджує конструктну валідність оригінального тесту.

Як видно з аналізу табл. 1. Кожний показник включає лише по 15-16 індикаторів, що мають достатню факторну вагу, тому в остаточному варіанті ми залишили по 15 індикаторів у кожній групі (факторі). Перероблений варіант опитувальника, що включав 60 тверджень – по 15 на кожну з чотирьох виділених шкал, був запропонований 180 особам. Отримані дані також були піддані факторному аналізу. Аналіз отриманих результатів показав, що всі твердження мають значущу факторну вагу. Таким чином, в результаті поетапного перетворення було створено остаточний варіант опитувальника. Він включає в себе письмову інструкцію, стимульний матеріал у вигляді 60 тверджень, серед яких є «прямі» і «зворотні» твердження, що розташовані за чотирма шкалами, і бланк для відповідей.

Отже, остаточний варіант «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС) діагностує 5 (4 первинних і 1 вторинний – загальний показник) якісних показників (шкал) асертивності. Процедура тестування стандартна. В методиці передбачено чотири варіанти відповідей, які оцінюються за наступною шкалою: «безумовно, так» – 4 бали; «мабуть, так» – 3 бали; «мабуть, ні» – 1 бал; «безумовно, ні» – 0 балів. Варіанти відповідей на «зворотні» твердження оцінюються навпаки. Максимальна оцінка за кожним параметром складає 60 балів. Загальний показник асертивності (ЗПАс) є вторинним і вираховується за формулою: $ЗПАс = (Аас + Кас + ПАс + РАс) : 4$. Підрахунок «сирих» балів здійснюється відповідно до ключа. За результатами методики визначається рівень вираженості окремих складових схильності до асертивності і загальний ступінь її прояву.

Таблиця 1

Групування тверджень за чотирифакторною моделлю

Фактори							
Фактор I		Фактор II		Фактор III		Фактор IV	
Індикат.	Вага	Індикат.	Вага	Індикат.	Вага	Індикат.	Вага
ААс ₅	645**	КАс ₁₅	- 581**	ПАс ₁	599**	РАс ₃	- 758**
ААс ₈	- 619**	КАс ₁	569**	ПАс ₅	556**	РАс ₄	677**
ААс ₆	- 585**	КАс ₃	553**	ПАс ₁₂	548**	РАс ₁₀	- 581**
ААс ₁₅	- 534**	КАс ₅	- 492**	ПАс ₃	- 511**	РАс ₅	- 482**
ААс ₃	- 484**	КАс ₄	- 471**	ПАс ₆	- 489**	РАс ₁	467**
ААс ₁	443**	КАс ₈	- 467**	ПАс ₄	- 456**	РАс ₂	- 436**
ААс ₂	- 412**	КАс ₆	388**	ПАс ₁₁	- 450**	РАс ₁₂	- 366**
ААс ₄	- 398**	КАс ₂	- 369**	ПАс ₁₀	- 448**	РАс ₁₁	- 354**
ААс ₉	- 367**	КАс ₇	- 309**	ПАс ₉	- 443**	РАс ₆	- 348**
ААс ₇	- 319**	КАс ₁₄	297*	ПАс ₁₃	- 411**	РАс ₈	317**
ААс ₁₀	- 313**	КАс ₁₃	- 268*	ПАс ₁₄	- 395**	РАс ₁₃	- 281*
ААс ₁₁	- 310**	КАс ₉	296*	ПАс ₇	- 333**	РАс ₇	- 279*
ААс ₁₂	- 308**	КАс ₁₀	- 276*	ПАс ₈	- 300*	РАс ₉	265*
ААс ₁₄	- 284*	КАс ₁₂	- 270*	ПАс ₂	272*	РАс ₁₄	- 256*
ААс ₁₃	- 279*	КАс ₁₁	- 280*	ПАс ₁₅	- 239*	РАс ₁₅	238*

Примітка: 1) позначення показників: афективний компонент (ААс), когнітивно-смысловий компонент (КАс), конативний або поведінковий показник (ПАс), контрольно-регулятивний показник (РАс); 2) показники представлені в порядку зменшення факторної ваги; 3) $n = 75$; 4) індекс біля показника означає номер твердження; 5) тут і надалі нулі та коми опущені; 6) позначка ** свідчить про коефіцієнт кореляції на рівні $\rho \leq 0.01$; позначка * – $\rho \leq 0.05$; 7) від'ємний знак (-) перед коефіцієнтом кореляції свідчить про те, що у даний фактор входить від'ємний полюс даного показника.

Відомо, що однією з важливих задач створення будь якої методики є перевірка її остаточного варіанту на надійність і валідність. Для цього ми використовували традиційний підхід: метод розщеплювання (розподіли тесту навпіл), метод повторного і паралельного тесту [1].

Процедура розщеплювання (split-half) – це визначення коефіцієнтів кореляції між двома аналогічними частинами тесту, тобто між двома половинами кожної з шкал; метод повторного тесту – полягає у пошуку коефіцієнтів кореляції між двома «зрізами» (інтервал від трьох до шести місяців) авторського тесту; метод паралельного тесту – пошук кореляцій між двома тестами, один з яких є новою оригінальною методикою, інший – Тест асертивності Віри Каппоні і Томаша Новака та модифікована нами методика Дембо-Рубінштейн «Розміщення себе на шкалах асертивності».

Отже, для визначення надійності і валідності створеної оригінальної методики ми перевіряли: по-

перше, надійність частин тесту з метою перевірки міри внутрішньої узгодженості змісту тесту; по-друге, тест-ретестову надійність з метою перевірки стійкості результатів тесту в часі (у даному випадку через 3 місяці); по-третє, надійність паралельних форм з метою перевірки узгодженості відповідей досліджуванних на різні вибірки завдань [1].

У табл. 2 наводяться коефіцієнти кореляції між однойменними якісними показниками асертивності.

Дана таблиця є результатом останньої стандартизації методики. До вибірки стандартизації увійшли 180 осіб у віці 25-35 років – слухачів відділення підготовки кадрів факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами. При перевірці тест-ретест надійності із 180 залишилось 162 особи. Результати, що отримані за допомогою різних підходів та процедур перевірки тесту, свідчать про його достатню надійність і валідність.

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції: перевірка на надійність і валідність «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС)

Показники асертивн.	Способи перевірки методика на надійність і валідність			
	Надійність еквівалентних половин тесту ($x_1 - x_{II}$) ($n=180$)	Тест-ретест-надійність ($y_1 - y_{II}$) ($n=162$)	Надійність паралельних форм ($n=212$)	
			Тест асертивн. В. Каппоні, Т. Новак	Розміщ. на шкалах асертивності
ААс	463**	650**	452**	310**
КАс	358**	330*	422**	284*
ПАс	370**	295*	412**	356**
РАс	360**	290*	480**	367**
ЗПАс	401**	330**	400**	360**

Висновки. 1. Теоретико-методологічний аналіз літератури дозволив визначити зміст поняття асертивності в контексті континуально-ієрархічної структури особистості (О. П. Саннікова). У даній роботі у фокусі уваги перебувають якісні складові асертивності, оскільки саме вони містять інформацію про її психологічну сутність. Аналіз феноменологічних проявів асертивності особистості дозволив експлікувати і описати якісні компоненти асертивності, що склали

теоретичний конструкт «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС).

3. Результати комплексної перевірки методики свідчать про достатню надійність і валідність оригінального тесту, що переконує у можливості його застосування не тільки у наукових, а й у практичних цілях для пошуку індивідуальної міри вираженості асертивності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / Анна Анастаси, Сюзан Урбина. – СПб: Питер, 2001. – 688 с.

2. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: [учебн. для вузов] / Леонид Фокович Бурлачук. – СПб.: Питер, 2006. – 352 с.

3. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / Владимир Александрович Ганзен. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.

4. Каппони В. Как делать все по-своему, или асертивность – в жизнь! / В. Каппони, Т. Новак, А. В. Агарков. – СПб.: Питер, 1995. – 192 с.

5. Леонтьев А. А. Ассертивность. Общение и деятельность общения / Алексей Алексеевич Леонтьев. – СПб.: Питер, 2008. – С. 160–215.

6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические основы психологии / Борис Федорович Ломов. – М.: Наука, 1984. – 445 с.

7. Ніколаєв Л. О. Дослідження проблеми асертивності у вітчизняній та зарубіжних школах психології розвитку / Л. О. Ніколаєв // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2010. – Вип. 9. – С. 138–146.

8. Платонов К. К. О системе психологии / Константин Константинович Платонов. – М.: Мысль, 1972. – 216 с.

9. Подоляк Н. М. Психологічні особливості асертивності / Наталя Михайлівна Подоляк // Індивідуально-психологічні якості особистості майбутніх психологів та динаміка їх у період професійної підготовки: Матер. міжн. наук.-практ. конф. молод. учених та студентів (20 травня 2010 р.). – Одеса: СМІЛ, 2010. – С. 12–16.

10. Санников А. И. Личностные факторы принятия решений / Александр Ильич Санников // Наука і освіта. Спецвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». – 2012. – №6/СVІІ. – С. 162–166.

11. Саннікова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / Ольга Павловна Саннікова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.

12. Саннікова О. П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / Ольга Павловна Саннікова / Наука і освіта. – 2007. – № 6–7. – С. 30–33.

13. Саннікова О. П. Асертивність як психологічна характеристика особистості / О. П. Саннікова, О. Ю. Непочатова // Актуальні проблеми сучасної психології: Матер. міжн. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (м. Одеса, 26 квітня 2012 р.). – Одеса: СМІЛ, 2012. – С. 269–272.

14. Франкл В. Психотерапия на практике / Виктор Франкл; Пер. с нем. – СПб.: Изд-во «Речь», 2001. – 256 с.

Подано до редакції 18.03.13